

դիմանել, բայց չէինք կարող տանել, որ ուրիշները մեր պահասութիւնները մեր երեսին ասեն, մենք վիրաւորուում ենք, որ ուրիշներն էլ մեզ հետ միանան, ու մեր սրտի փշանալուցն, որ կարելի է աւելի վատթար բան է, քան թէ իսկ մեր կրքերը, չկարողանալով ճշմարտութիւնը հանգցնել մեր սրտի խորքումը, մենք կուղէինք, որ հանգցնէինք սրտումն այն ամեն մարդոց, որ մեզ մօտենում են:

Մի դժուար բան չէ ճշմարտութեան հպատակելն, երբ որ ճշմարտութիւնը սիրում ենք. բայց ճշմարտութիւնը սիրելը՝ առանց դժուարանալու լսող խոնարհ և հլու սրտով սիրելն է. մեծամտութիւնը շատ անգամ մեր ծուռ հասկացողութիւնը ճշմարտութեան տեղ է դնել տալի մեզ. մենք կարծում ենք թէ՛ ճշմարտութիւնը սիրում ենք. բայց մենք սիրում ենք միայն առաջուանից մեզ համար կազմած մեր կարծիքն ու մեր սեպհական մտքերը. մենք կարծում ենք, որ ամեն բան զոհում ենք ճշմարտութեան համար, բայց մենք մեր մեծամիտ կամակորութեան զոհերն ենք միայն:

Թարգ. ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՓԻՐԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՅԵՆԻ ԳՐԱՐԱՐՆ

Հայ ազգի քաղաքական վիճակն ու դիրքն այնպիսի է եղած, որ նա, գտանուելով միշտ երկու իրանից հզօր և դէպի աշխարհակալութիւն դիմող պետութեանց մէջ, անկարող եղած է միշտ ինքնուրոյն քաղաքական կեանք ունենալ. բայց մեծ կշիռ ունեցել է երկուսի աչքումն էլ, որովհետեւ կշիռքի որ թաթում որ տեղաւորուել է, ծանրութիւնը նորա կողմն է քաշել: Երբեմն կռապաշտ զօրեղ պետութեանց և ապա քրիստոնեայ ու կռապաշտ կամ մահմետական պետութեանց մէջ այս դերն է խաղացել Հայ ազգը: Երբ հայ ազգն իբրեւ քրիստոնեայ ազգ հանգէս եկաւ արեւելքում, նա կռուածադիկ եղաւ առաջ Յու-

նաց և կրակապաշտ Պարսիյ մէջ, իսկ յետոյ Յռենաց և մահմետականաց մէջ: Իսկ միօրին դարերում եւրոպացի քրիստոնէից և մահմետականաց մէջ, Հայ ազգն, ինչպէս իւր լեզուով, բնաւորութեամբ, քաղաքական կազմակերպութեամբ և բնութարարական ձայնատկութեամբ առանձին, ուրիշներին, զառուող տարր էր մարդկութեան մէջ, նոյնպէս երբ նա քրիստոնէութիւն ընդունեց ազգովին՝ կազմեց իւր համար իւր ազգային առանձին եկեղեցին էլ որ իւր ծիսական և վարչական կողմունէ մանաւանդ, միւս քրիստոնեայ եկեղեցիներին բոլորովին տարբեր կերպարանք ստացաւ: Նորա մէջ ոչ մարմնաւոր իշխանութիւնը վճռական ձայն և կշիռ ունեցաւ, ինչպէս յունականում և ոչ էլ եկեղեցու գլխաւոր կառավարիչը անսխալականութեան յատկանիշ. ուստի և ի հոգեւորս վճռող կշիւն իրան սեպհականեց, ինչպէս կաթողիկ եկեղեցում պապը:

Երբ հայ ազգի քաղաքական անկախութիւնը, քանի գնաց, նուազեց ու ընկաւ, ազգի ազգայնութեան անկախութիւնը բնականաբար իւր եկեղեցու մէջ ձուլուեցաւ և Հայն իրրեւ առանձին ազգ, թէև հպատակ այլոց, իւր եկեղեցիով իւր գոյութիւնը պահպանեց: Ուստի և ինչպէս հայ ազգի քաղաքական կեանքն իրանց մէջ ձուլել աշխատում էին դրացի հզօր պետութիւնքն, այնուհետև նոցա ուշադրութեան առարկայ դարձաւ հայ եկեղեցին, որ ձգտում էին իրանց մէջ ձուլել թէ յոյն և թէ կաթողիկ եկեղեցիք յընթաց դարերի և ամեն քաղաքական հանգամանքներին, հայ ազգի ամեն տեսակ թշուառ դիճակի, աշխատում էին օգուտ քաղել, իրանց այս նպատակին հասնելու համար: Օտարների այս քաղաքականութեան փառտերով լիքն են մեր պատմութեան էջերն և եթէ մենք նրանց մեր գրութեան առարկայ անէինք, շատ ուշադր է գրէինք. միայն մեր նպատակն այդ չէ, այլ այն, թէ յոյն և մանաւանդ կաթողիկ եկեղեցու այդ քաղաքականութիւնն որքան մեծ վնասներ է պատճառել մեր եկեղեցական գրականութեան և որքան խոչընդոտն է եղել նորա անկախ և կանոնաւոր կերպով զարգանալուն:

Ամեն եկեղեցիների գրականութեան նիւթը սկզբնական դարերում եղել են կրօնական զգացմունքը զօրացնելու համար աղօթքներ, մաղթանքներ, եկեղեցական ծէսերն աւելի ճոխ և

ազդու անելու համար գրուածքներ, սուրբ գրոց մեկնութիւններ, ճառեր ի դէմն թէ տէրունական տնօրէնութեանց և թէ առաքելոց և սուրբ անհատների, որոնք իրանց կենցաղավարութեամբ եկեղեցու ծաղիկներն եղան և նպաստեցին քրիստոնէական զգացմանց զարգացման ժողովրդոց մէջ, Քրիստոնէական եկեղեցիք այս վիճակի մէջ եղբայրներ էին հարազատ, հաւասար իրաւունքներով իրանց վարչութեան մէջ և նոցա մէջ Իրեացող հոգեւոր հանճարները հասարակաց էին և ամենքի դարգացման և զօրանալուն միակերպ նպաստում էին: Այս վիճակում քրիստոնէական եկեղեցու գրականութիւնն ամեն ազգերի մէջ լսեմ էր, ճոխ, բարձր, իդէալական, կարող ազդելու մարդու սրտի և մտքի վերայ, նրան կատարեալ երկնաքաղաքացի անելու, որով և մեկնում է այն ժամանակների բաղմաթիւ նահատակաց ու մարտիրոսաց անձնութիւնը քրիստոնէութեան, մինչև անգամ ամբողջ ազգերի անձնազոհութիւնը նորահամար, Բայց երբ եկեղեցականը աշխարհական իշխանութեան ձգտեցան, սկսան իրանց առանձին արտօնութիւններ սեպհակաշել վերաբերութեամբ այլ եկեղեցեաց, նոքա թշնամական յարաբերութեանց մէջ մտան միմեանց հետ, դաւանական ու ծիսակօն վէճեր յարուցին և միմեանց վերայ բռնանալ աշխատեցան: Յայտնի բան է այսպիսի վիճակում այն եկեղեցիք, որոնք աւելի զօրեղ էին և ապահով քաղաքական յաջող հանգամանքների պատճառով, սկսան բռնանալ աւելի թոյլ և անպաշտպան եկեղեցեաց վերայ: Այսպիսի թոյլ և անպաշտպան եկեղեցիներիցն էր և հայոց եկեղեցին, որովհետև Հայերը իրանց քաղաքական անկախութիւնից զրկուելից յետոյ, նշանաւոր մասամբ ընկան Յոյների իշխանութեան ներքոյ: Յոյն եկեղեցին, թեկն ու թիկունք ունենալով իրան իւր ազգի քաղաքական ոյժը, սկսաւ բռնանալ Հայ եկեղեցու վերայ, մանաւանդ որ սա նոցա երկրում կայացած մի քանի ժողովներին մասնակցած չէր, կարիք չունենալով սորան: Հերակլ և Կոստանդ Կայսրների բռնութիւնքը Հայ եկեղեցւոյ վերաբերութեամբ յայտնի է ամենեցուն: Լաւ է, որ մահմետական Արաբները քաղաքական ախոյեան դուրս եկան Յոյներին և կորզեցին նոցա ձեռքից Հայաստանի տիրապետութիւնն, որով Հայ եկեղեցու պաշտպանութիւնը Յունականի դէմ դիւրացաւ, ազատուելով յունական

քաղաքական իշխանութեան բոլորն զօրութիւնից, Մնաց միայն պատերազմ գրական ասպարիզում, որ այնքան ծանր չէր հայ եկեղեցու համար ունենալով գիտնական, սուրբ գրոց հմուտ հայեր, Պէտք է խոստովանել, որ Հայոց սերտ յարաբերութիւնը Յունաց հետ թարգմանչաց դարում, ունեցաւ և իւր օգուտը: Հայոց եկեղեցական դասի յունական լեզուին ծանօթանալը միջոց տուեց նրան յունական եկեղեցւոյ նշանաւոր և հանճարեղ սուրբ հարց շատերի երկերը հայերէն թարգմանելով մեր եկեղեցական ինքնուրոյն գրականութեան մէջ ճոխութեան և վսեմութեան զարգացման. թէ ոճի և թէ բովանդակութեան կողմանէ նպաստելու:

Կիւրդի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Ռսկերեւանի և այլոց երկերի թարգմանութիւնը, ճաշակ և ճոխ գաղափարներ մտցրին հայ եկեղեցական գրականութեան մէջ: Հայ եկեղեցին էլ իւր ինքնուրոյն մեծ սուրբ Հայրերը ծնեցրեց, որոնք այնպէս ճոխացրին հայ եկեղեցու գրականութիւնն ամեն տեսակ կրօնական և աստուածաբանական գրութեան, որ նա ոչ միայն որ և է քրիստոնեայ եկեղեցու գրականութիւնից պակաս չմնաց, այլ շատերին գերազանցեց, և մի քանի ճիւղերում, հայ եկեղեցու սուրբ հարց երկերը սլահպանեցին իրանց ճոխութեան հետ և պարզութիւնն քրիստոնէութեան առաջին դարերի, ազատ ամենայն նախապաշարմունքներից:

Բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ եկեղեցական գրականութեան վերայ, Հայերի սերտ յարաբերութիւնը Արեւմտեանների հետ: Միջին դարերում Հայոց Կիլիկեան պետութիւնը, խաչակիրների առթիւ, սերտ յարաբերութիւն կապեց արեւմտեան քրիստոնեայ ազգաց հետ, այն ժամանակ, երբ Հռովմայ պապերի իշխանութիւնը վերին աստիճանի զօրութեան էր հասած և նոքա ձգտում էին բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցեաց վերայ տիրապետել:

Բնական է, որ մի ամենից նշանաւոր և բազմաթիւ քրիստոնեայ արեւելեան ազգ, որպիսին էր այն ժամանակ հայ ազգը, չէր կարող նոցա՝ պապերի առանձին ուշադրութեան առարկայ չդառնալ. այսպէս ծագեցաւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախութեան համար մի նոր ահեղ թշնամի: Քանի որ արեւելքում խաչակրաց հիմնած իրուսպղէմի թագաւորութիւնը գո-

յութիւն ունէր և հայ Կիլիկեան թագաւորութեան օգնութեանը կարօտ էր, դռքա փոխադարձ օգնութեամբ պաշտպանւում էին նրանց շրջապատող մահմետական պետութեանց դէմ: Բայց երբ Երուսաղէմի պետութիւնը թուլացաւ և ի վերջոյ ընկաւ, միայն միայն Կիլիկեան հայ պետութիւնը շրջապատած մահմետականներով, նա սիւրիական թոյլ գոյլ գէմադրելու բազմաթիւ թշնամեաց, իւր աչքը դարձրեց արեւմտեան քրիստոնէից օգնութեան վերայ, որ միայն պապի միջնորդութեամբ կարող էր լինիլ: Կիլիկեան թագաւորութիւնը, գրեթէ իւր սկզբնաւորութեան օրից, հանգամանքների բերմամբ, օտիպուեցաւ սերտ կապ ունենալ արեւմտեան աղգաց հետ և ըստ հայկական բնաւորութեան, հաւատարիմ մնաց այդ քաղաքականութեան, նա մանաւանդ վերջին Կիլիկեան հայ թագաւորը, որոնք իրանց ծագումով, կրթութեամբ, կրօնական համոզմունքներով աւելի եւրոպացի էին քան Հայադաւան, գրեթէ բոլորովին անձնատուր էին լատինականութեան: Ահա այն ժամանակ, յուսով օգնութեան պապերից, Կիլիկիայում, թէ արքունի պալատում և թէ եկեղեցական դասի մէջ, կազմուեցաւ զօրեղ լատինամիտ կուսակցութիւն, որոյ միտքն էր կաթոլիկ եկեղեցու հետ սերտ կապերով կապել հայ եկեղեցին, որով յայտնի բան է սորա անկախութիւնը պիտի վնասուէր: Մինչև անգամ լատինամիտների այս ձգտումը երկպառակութեան և վիճաբանութեան առարկայ դարձաւ հայ արեւմտեան Կիլիկեան եկեղեցականաց և արեւելեան եկեղեցականաց մէջ, որոնք հաւատարիմ մնացին նախնեաց աւանդութեանց: Այն ժամանակուան արդիւնքն են բազմաթիւ թէ թարգմանական և թէ ինքնուրոյն լատինամիտ գրուածքները հայ եկեղեցական գրականութեան մէջ: Հաւանական է, որ և դաշանց թուղթն էլ այդ դարերի ծնունդ լինի: Կազմուեցաւ Հայերի մէջ ունիթոռաց դասը, այսինքն այնպիսեաց, որոնք պապի գլխաւորութիւնը ճանաչում էին:

Սորա զօրացան, տարածուեցան ամեն տեղ Հայերի մէջ, շատ երկպառակութեանց և թշնամութեանց պատճառ եղան հայ աղգի մասանց մէջ, լրացնելով նորա թշուառութեանց պակասը, Դռքա միայն աղգի մասերի մէջ երկպառակութիւն ձգելով չքաւականացան, որպէս զի տիրեն, այլ և իրանց յանդուգն մատերը չքաշուեցան կոխել և հայ եկեղեցւոյ նախնեաց գրական

նութեան մէջ էլ, աղաւաղելով նրանց արտագրելիս կամ արտագրել տալիս: Նոքա ու միայն հայ եկեղեցու սուրբ հարց գրուածքներն են աղաւաղել, փոփոխութիւններով և յաւելուածներ նոցա մէջ կոխելով, որոց բոլորի նպատակն է հայ եկեղեցու դաւանութիւնը կաթողիկ եկեղեցու դաւանութեան մերձեցնել, Պետրոս առաքելոյ աւագութիւնը հաստատելով պապի գերշխանութիւնը բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցեաց վերայ դաւանել տալ, այլ և չեն քաշուել մինչև անգամ հայ թարգմանական գրուածքներն էլ աղաւաղել: Զորօրինակ Ոսկերեքանի ճառերի թարգմանութիւնը կարելի է տեսնել մեր ճառընտիրներում, որոնց մէջ այնպիսի անոճ և անճոռնի յաւելուածներ կան, որոնք միայն առասպելաբանների ուղեղի ծնունդ կարող էին լինիլ: Յայտնի բան է որ այս ամենը կատարուում էր ապագայ սերունդի վերայ ներգործելու, սրան այդ աղաւաղած գրուածոց ազդեցութեան ներքոյ դաստիարակելու համար, յոգուտ իրանց գաղափարների:

Այդպիսի փոփոխութիւնք և յաւելուածները պարզապէս աչքի են զարնում, ինչպէս մի գեղեցիկ թանկագին քարերով զարդարած իրեղէնի վերայ կամ թափած քարերի դարդակ տեղերն և կամ նրանց փոխարինող հասարակ քարի կտորները: Մի քանի ճառընտիրներում գտանուող նոյն ճառերն և վկայաբանութիւններն այնքան տարբերում են միմեանցից, թէ նախադասութեանց փոփոխութեամբ և թէ յաւելուածներով կամ կրճատումներով, որ նոցա տարբերութիւնք հանել ցանկացողը պէտք է կրկնապատիկ ընդարձակութեամբ գրուածք պատրաստէ: Դժբաղդաբար ի շնորհս անընդհատ օրածութեանց և յափշտակութեանց Հայաստանում, գուցէ և հայ եկեղեցու խորթ զաւակների՝ ունիթոոների աշխատանաց, հին ձեռագիրներ, որոնք գրած լինէին լատինամիտների մեր մէջ յայտնուելից առաջ, շատ քիչ են մնացած: Ուստի և մնումէ հետամուտ լինել և իմանալ, թէ ներկայ ձեռագիրներն ուր և ում ձեռքով կամ ում թելադրութեամբ գրուած են, բայց սյուսեզ էլ մի գժուարութիւն է հանդէս գուրս գալիս, այն է, որ ամեն ձեռագիր յիշատակարան չունի, շատերն էլ պակասաւոր են, առաջին և վերջին թերթերը անհետացած: Ուստի և ճշմարտութիւնն ու իսկութիւնը գրուածքների վերականգնելու համար խիստ գիտնական քննութեանց և մանրակրկիտ զննու-

Թեանց վերայ յոյս դնելու է: Մեր ասածների մասին ապացոյց և նախնեաց գրութեանց աղաւաղմանց մասին ճաշակ տալու համար Արարատի ընթերցողաց, մենք ապագայում աշխատ կըլինինք հրատարակելու այդպիսի փոփոխութեանց և աղաւաղմանց փոքրիկ ժողովածու:

Ա՛ 1749 ձեռագրում ի միջի այլ գրութեանց, կայ գրած և մի համառօտ գրութիւն— «Պատմութիւն Անի քաղաքի, վերնագրով, որ գրել է Կաֆա (Թէոդոսիա) քաղաքում, Թրակիոյ առաջնորդ Աբրահամ րաբունապետն (Կրետացի՞ն արդեօք) և բանի սպասաւորը 1756 թուականին: Աբրահամ վարդապետը, որոյ գրութեան և մատնութեան յունաց ձեռքը ոչ մի հիմք չունի և հակառակ է յայտնի և ճշգրիտ պատմութեան, աւելի ընդարձակօրէն պատմում է Անու կործանման պատճառների մասին, որ հաւանական է թէ հաւաքած լինի Կաֆայի հայերի մէջ մնացած աւանդութիւններից, որովհետեւ նոքա Անույ գաղթականք եղած են, ինչպէս երեւում է գրութեան վերջաբանութիւնից:

Անույ կործանման առիթները հետեւեալներն է համարում րաբունապետը. նախ անեցիք մատնելով յունաց ձեռքը քաղաքը և ազատ մնալով իբրեւ իրանց վերայ իշխող ազգային թագաւորից «կառն էրխաւ ամէնայն ու ըստ հաճոյից որպէի իւրեանց և մտանելով Եօննապարտէպոս Երէմիէ մէջ, կարծում էին թէ կարող են ազատուել Աստուծոյ բարկութիւնից, ուստի և հպարտացան և ոչ ոքին չէին հաւանում բացի իրանցից: Երկրորդ սաստիկ նախանձ ունէին միմեանց դէմ, ոչ մէկը հաշտ աչքով չէր նայում ընկերոջ յառաջադիմութեան վերայ, որ և է ասպարիզում: Երրորդ այնքան ինքնահաճոյք և կամապաշտ էին, որ ոչ ոքին չէին լսում, ոչ ծերերին և ոչ վարդապետներին, իւրաքանչիւր ոք իրան ամենից խելօք համարելով: Զորորդ ծուլութիւնը ամենքին տիրել էր, ոչ ոք առանց աղախնի և ծառայի չէր վարւում, մինչև անգամ եկեղեցի ձիով էին գնում և եկեղեցու դրան էլ ձիով կանգնած, աւետարանը դուրս բերել տալիս համբուրում և նշխարը առնելով վերագառնում թաւորոններ, ձիարշաւի և այլ զուարճութեանց տեղեր:

Հինգերորդ, ագահութիւնն ու արծաթսիրութիւնն այնպէս արմատացել էր անեցոց մէջ, որ ընկերին զրկելն ու նորա ժառանգութեան տիրապետելու ցանկութիւնն և գործադրութիւնը սովորական է եղած:

Վեցերորդ երկրի բարեբերութեան պատճառով որկրամուտութիւնն և արբեցութիւնը շատ տարածուած է եղել անեցոց մէջ, որոց հետեւանքն են խալ, պար և զեղխութիւն: Եօթներորդ անյիշելի պահանջներն, խառնաբաշտի պահանջներն, որով աշխատամէքին իրանց հարստութիւնը պահպանելու համար մերձաւորաց մէջ ամուսնութիւն անել կամ յայտնի պոռնկութեամբ ապրել ազգականաց հետ, յուսալով, որ իրանց հազար և մի եկեղեցեաց պատճառով Աստուած չի բարկանալ նոցա վերայ և չի յիշիլ նոցա մեղքերը: Մեծ երախտիք էին համարում Աստուծոյ առաջ, որ հազար ու մի եկեղեցի են կառուցել և նոցա պահպանութեան համար իւրաքանչիւրին պարգեւել էին Դ Յէ-լահանի և Դ յագի: Այս պատճառով անեցիք հպարտացել էին և ամմտացել, ընկել էին անձնապաշտութեան, լկտութեան և զազիր յիշոցատութեան մէջ: Այնքան օտարատեաց էին, որ դրսից եկած վարդապետներին և խրատողներին էլ ոչ միայն չէին լսում, այլ և ծաղրում էին: Այսպէս ըստ աւանդութեան երկու գրակալ ունէին եկեղեցում, մէկն երկար և միւսն կարճ: Եթէ խրատող եկաւոր վարդապետը կամ քահանան կարճահասակ էր, երկար գրակալն առաջն էին դնում, իսկ եթէ բարձրահասակ էր կարճ գրակալն էին նորան առաջարկում և իրանք սկսում ծաղրել և կատակ անել: Այսպիսի վարմունքով բարկացուցին Աստուծոյ, որ նրանց պէտք է ջնջէր. բայց իւր ողորմութեամբ ուղարկեց նոցա խրատող Յովհաննէս վարդապետին, որ խառնաբաշտ Պլուզ էր կոչուած, գուցէ սորա խրատներով սթափեն և զզջան և ապաշխարեն իրանց մեղքերը: Բայց անեցիք անպատուութեամբ ընդունեցին Աստուծոյ ուղարկած պաշտօնէին և ծաղրեցին նրան բարձր գրակալ առաջը դնելով, որովհետեւ կարճահասակ էր: Բայց սուրբ վարդապետն անգիր գիտէր բոլոր ընթերցողածներն, ուստի և անսխալ կարգում էր: Երբ անեցիք խրատուեցան Յովհաննէս վարդապետի խրատներէից և չզզջացին, Աստուած պատժեց նրանց սաստիկ մահով, զի անբարեբեր իբրեւ զառնաբաշտ էր ելել խառնաբաշտի յայտ-

նապէս ըմբռնուին է գիշերէս մարցոյ, և զորս է մահիճա, զոման է մէջ անոյ
 և զայս է յարմարուին: Տիւղ լի է յերկից հասանց Տիւն Տիւն: Այս հարուա-
 ծից փոքր ինչ զգաստանալով մարդ են ուղարկուում, գտնուում
 Յովհաննէս վարդապետին և վերադարձնում քաղաք և նա
 խրատում է նրանց, որ թողնեն իրանց չարութիւնքն և ազգա-
 պղծութիւնն և յանդիմանում էր նրանց վատ վարուց և բա-
 րուց համար: Անեցիք բարկանում են և ձգում են նրան բան-
 դը է Կեղէ Տի խոնարհ և խաղաղ, ասելով որ պատարագ մա-
 տուցանէ և Աստուծոն հաշտեցնէ իրանց հետ, ապա թէ ոչ կըս-
 պանեն նրան: Ճարահատեալ վարդապետը պատարագ է մատու-
 ցանում մայր եկեղեցում և երբ աշխարհ է իջնում ու խըն-
 կարկում, բուրվառից բոց է բարձրանում և այրում է 400
 հոգի: Այս տեսնելով անեցիք ընկան վարդապետի ոտքերն և առ
 ժամանակ զղջացին, բայց կարճ միջոցից յետոյ էլի ընկան ի-
 րանց անբարոյականութեան մէջ. ուստի և Տէրը բարկանում է
 և ուղարկում լաւ և այլալեւոյ գաղաղմէր, իբրեւ գայլէր, որ գայլն է մէջ
 գիշերէն և մարտիկն է Կոնան և զնորահարսունքն, շիւթայքն, հանաւանդ
 զապառնեալն և զմանկունս յախլալեալ Կոնիկն: Այս պատժից
 սարսափած անեցիք որոնում են Յովհաննէս վարդապետին և
 գտնում են նրան մի գիւղում, զղջում են և ոտներն ընկնե-
 լով խնդրում են հաշտեցնել Աստուծոյ: Այս միջոցին գալիս է
 և մի կին, որ բերում է իւր միամօր զաւակի յօշոտեալ և գի-
 շատեալ մարմինն և Յովհաննէս վարդապետն աղօթելով Աս-
 տուծոյ՝ յարութիւն է տալիս մեռեալին Աստուծոյ զօրու-
 թեամբ, որովհետեւ անմեղ են լինում թէ մայրն և թէ որդին:
 Այս հրաշքը տեսնելով ուրիշներն էլ խնդրում և պահանջում
 են որ իրանց մեռեալներին էլ յարութիւն տայ: Վարդապետն
 աղօթում է ասելով, Ով ու անհրաժեշտ է անցանէ եղիցէ բժշկութիւն,
 ապա թէ ոչ Աստուած ինքեմիւրից լիցի լաւ հաճոյից իւրոց, և ահա
 գայլերը յարձակում են և գիշատում շատերին: Այս տեսնե-
 լով զղջում են անեցիք և դառնում են իրանց չար գործերից,
 բայց երեք ամսից մոռանում են իրանց կրած պատիժներն, ո-
 րոնք վերագրում են պատահմունքի, և կրկին ընկնում են
 մեղաց մէջ: Յովհաննէս վարդապետը կրկին գալիս է Անի, ոկը-
 սում է խրատել և յանդիմանել, բայց անեցիք փոխանակ զըզ-
 ջալու բարկանում են և խմեցնում են նրան թմրագեղ, մեր-

կացնում են նրան և մի սայլի մէջ ձգած մօն են ածում քաղաքում, իբրև ծաղր ծանակի և յետոյ բերելով աւագ եկեղեցւոյ դուռը, զամբիւղի մէջ դնում և կախում պատից, որպէս զի մոնող և ելնողները տեսնեն և ծաղրեն: Երբ Յովհաննէս վարդապետը սթափում է իւր թմրութիւնից և տեսնում իւր վիճակը, հոգոց է հանում և դառնապէս լալիս է: Ժողովուրդը նրան վայր է բերում, բրածեծ առնում և արաքսում քաղաքից, երկիւղ տալով, որ այլ ևս չհամարձակի քաղաք ոտք կոխել, ուպա թէ ոչ կսպանեն նրան: Յովհաննէս վարդապետը դուրս գալով Անիից բարձրանում է մի բլրի վերայ և անիծում է Անին և ծուր իջնելով ասումէ. «Տէր այլ ոչ լինի երաշխաստ, այսուհետեւ զոր ինչ կախաւ, այնպէս աքա: Առտուծոյ բարկութիւնից իսկոյն քաղաքը սկսում է շարժել, պարիսպները տապալել և շինուածքները քանդուել: Ժողովուրդը թողնելով խալաթը, էկեղեցիքն, ոսկերծ պալատներն և ծաղկաւայրաբեր փախչում է զանազան կողմեր, մի մասը գնում է դէպի Ջուղա, միւսը Կասպից ծովի ափերը, միւսը դէպի Վան և այլք դէպի Սիս: Իսկ այնք, որ անցին ընդ ծովն Կասպից գնացեալ յարեցան ի յազգն Նետողաց, զոր Թաթար ասեն և առեալ հրաման ի թաթար խանէն բնակեցան ի յԱղսարայ կոչեցեալ վայրի, որ է մերձ Աթգերխանու և յետ ոչ բազում ամաց զգուեալ ինետողաց դրժնաբարոյ աղգացդ, դեսպան յղեն ի Կաֆա (Թէոդոսիա) առ լատին իշխանն, որ էր ի մէջ բերդին, զոր Ֆրանկ-հասար ասեն, և ուխտ եղեալ ընդ իշխանն հաստատապէս չուեալ գան ի Կաֆայն և ոմանք ի Ղուիմ լեռնամիջի (Եսկի Ղուիմ) և կէսք անցեալ գնան ի Նհաց տունն և կէսք յԱղքիրման: Իսկ որք մընացին ի Կաֆայն սկսան եկեղեցիք և վանորայք շինել: Բայց զի ամենեքեան ոչ կարացին ի ներքս բերդին լինիլ վասն փոքրութեանն և աղքն Նետողաց, ըստ բնիկ սովորութեանն իւրեանց, գնային գաղտադողի և յափշտակէին զուստերս և զգստերս նոցա և տարեալ վաճառէին: Մերազնեսայք, յորժամ տեսին զայս, կրկին դաշն եղին ընդ լատին իշխանին և հրաման առին վասն ինքեանց նոր բերդ շինել կից հին բերդին և սկսան շինել: Քառասուն տարին ապա կառարեցաւ մեծ պարիսպն և 3 ամ վայելեցին և յետ երից ամաց էառ Տաճիկն: Եւ եղև սկիզբըն գալուն իւրեանց ի Կաֆա 780 թ. և ըստ Կենարարին

(փրկչական) հաղար երեք հարիւր երեսուն և մէկ :

Անիի անկման վերոյիշեալ պատճառները ցոյց են տալիս, որ Անին յիրաւի բազմամարդ, առեւտրով փարթամացած քաղաք է եղած: Փարթամութեան հետեանք են շուայլ, զեղիւ և անբարոյական կենցաղավարութիւնը, մանաւանդ մտաւորապէս և բարոյապէս չղարգացած ժողովրդի մէջ, որ մտաւոր զարգացումից զուրկ լինելով, բնականաբար անձնատուր պիտի լինի մարմնաւոր կեանքի զարգացման անբարոյականացնող զուարճասիրութեան, հարուստ նիւթական իջոց ունենալով առ այն: Իսկ բնական պատիժներն, որոնք Աստուած ուղարկել է Անեցւոց վերայ, ինչպիսի են սաստիկ մահը, գայլերի բազմանալը, բուրվառի բոցով 400 հոգու այրուելը եկեղեցու մէջ, յիշեցնում են Իսրայելացւոց ազգի պատմութեան մէջ յիշատակուած մի քանի իրողութիւնք: Անւոյ աւերման գլխաւոր պատճառը, բացի թշնամեաց յափշտակութիւններից և քաղաքի վիճակի անուպահովութիւնից, երկրաշարժն է, որ վերջնական հարուածը տուել է նրան: Պատմութեան վերջին կտորը հաստատում է այն կարծիքն, որ Ղրիմի, Նոր Նախիջևանի և Լեհաստանի օտարացած հայերի մի մասը Անւոյ գաղթականք են:

№ 1382 ձեռագրում, որ Գործք Առաքելոցի մեկնութիւն է, կայ յիշատակարան գրած 1766ին էջմիածնում, Պարսից թագաւոր Քերիմ խանի ժամանակ, որ տիրացաւ Պարսկաստանին 1762—1778 տասնամեայ անընդհատ պատերազմներից յետոյ: Յիշատակարանում գրած է.

« Գրեցաւ գիրքս ի թուին ՌՄԺԵ ին ի սուրբ Էջմիածին, ի թագաւորութեան Պարսից Քերիմ խանի և ի հայրապետութեան սուրբ և Աստուածէջ Աթոռոյս Տեառն Սիմէօնի Սրբազան Վաթողիկոսին, որ և Տէր Աստուած տացէ սմա զկեանս խաղաղական մինչև ի խորին ծերութիւն զի ժամանակս մեր և անցեալ ոչ նստաւ այսպիսի հայրապետ սուրբ Աթոռումս. զի է սահեզ, խոնարհ, մարուր և ամենայնի խաղաղասէր և ոչ կամի թէ խողորածն ևս տրտմի, այլ ամենայնի ըստ կարգին շահէ և մխիթարէ, Յաւուրս սորա նորոգեցաւ պարիսպ սուրբ Աթոռոյս և Վեհարան մի գեղեցիկ հարաւային կուսէ և սեղանատան կէսն, որ քայքայեալ է, զի ոչ կարէի համարձակիլ ի սեղանն (երթալ), թէ գուցէ անկանիցի ի վերայ մեր, և այլ բազում շինութիւն և պայծառութիւն սրբոյ Աթոռոյս արար երանիս (երանելիս), ի պարոնութեան յերևան Քաղաքիս Յուսէն Ալի խանին. որ էր այր գաղանարարոյ և չարասէր, որ ոչ տայր գուլ սոյն Սիմէօն կաթո-

ղիկոսի կեալ հանգիստ ժամ մի, այլ միշտ և հանապազ խնդրէր ի սմանէ փող և չուխայ և խկի և այլ բազում ինչ: Տէր Աստուած տացէ սմա (կաթողիկոսին) կարողութիւն և իմաստութիւն, զի սուրբ Աթոռս կառաւարկեցէ, զի յաւուրս սորա էին կարգաւորք սուրբ Աթոռումս ճ (100) և աւել ևս և Ի (20) սարկաւադք, և Ծ (50) խցի մոնթ և Խ (40) վարժատան մոնթ: Յորում (ժամանակի) սուրբ տունս իրբն զգրախան եղեմայ պայծառացեալ էր, յորում եռ նուաստս և ոտից մոխիրս հարցդ և եղբարցդ գրեցի սուրբ գիրքս, և այլն:

Սրանից յետոյ արտագրիչն, որ եղել է Վարդան Սարկաւադ Աստապատացին, խնդրում է ընթերցողաց իրանց աղօթքում յիշել իրան, ծնողաց, եղբարց և այլոց՝ դնելով ամենքի անունները:

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԻ ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

(Պ. Գնունու, Տոմարական, համառօտ գիտելիք գրքուկի առթիւ.)

Հայկական դպրութիւններէ մէկը պէտք է համարուի Տոմարադիտութիւնը: Բայց այսօր մօտներով կարելի է հաշուել այն անձանց թիւը, որոնք որ տեղեակ են այդ կարեւոր գիտութեան, այնպէս որ ժամանակով գուցէ մարդ չունենանք, որ կարողանայ ամենայն հանգամանքներով ճիշդ կազմել մեր օրացոյցը: Ուստի գովութեան արժանի է Պ. Ս. Գնունու աշխատութիւնը, որ նոյն խնդրի քննութիւնը նորոգում է մեր գրականութեան մէջ:

Այն տեղ զիտեղուած է նաև մի աղիւսակ, որոյ մէջ ամփոփուած է Զորահարեւաշայ օրացոյց յոռէան պատեր: Ով որ այս տեսակ հաշիւներին հետաքրքիր է, նոցա համար հրատարակում ենք մի այլ աղիւսակ, որ իւր մէջ ամփոփում է Աշխարհաւոր օրացոյց յոռէան և Գրեգորեան պատեր: որ և մեծ մարտմատիկոս Գառաւի գործն է և ինչ ինչ կարեւոր պատմական ծանօթութեանց բանալի:

Բայտնի է որ Նիկիոյ Ս. Ժողովի մէջ (325ին) սահմանեցին, թէ զատիկը տօնուի այն կիւրակէ օրը, որը որ գարնան գիշերահաւասարից յետոյ առաջին անգամ լուսնի լրման անմիջապէս կը հետեւի: Գիշերահաւասարի պատահանքը ընդ միշտ համարուեցաւ մարտի 21, որ և իրօք այն ժամանակուայ համար սխալ չէր: Բայց լուսնի լրումը որոշելու համար գործ չէին դնում